

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477):«1921/1923»

DOI: 10.31651/2076-5908-2023-2-44-61

Dmytro Baikienich

*PhD (History), Senior researcher fellow of
National Museum of the Holodomor-Genocide, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7117-5762>
e-mail: b1946@ukr.net*

THE INFLUENCE OF THE BOLSHEVIK AGRARIAN POLICY ON THE REDUCTION OF GRAIN SOWING IN UKRAINE AS ONE OF THE FACTORS OF THE MASS FAMINE OF 1921–1923

Annotation. *The purpose.* Our article aims to research and highlight the impact of the communist regime's policies on the reduction of grain crops in Ukrainian provinces as one of the root causes of the mass famine of 1921–1923. **The scientific novelty** of the publication is a complex analysis of events and factors, which influenced the decrease in the area of grain crops in Ukraine in the early 1920s, which led to the mass famine of 1921–1923.

Conclusions. From 1914 due to the World War I and to the Ukrainian revolution later a tendency has been evinced towards reduction of cultivation areas of crops. The balance of commercial and food grain has changed, especially in southern agricultural provinces. The population gradually passed to growing bread for its own needs, which is why any external irritants have influenced further decrease in planting opportunities.

The establishment of the power of the communist regime in most of Ukraine created additional negative factors that influenced the rapid reduction of crops. Systematic robbing of the Ukrainian village in particular because of the food layout touched the seed fund and caused exhaustion of varietal composition of grain; destruction of the principles of land use by the redistribution of land and unjustified seed support of the poor peasants by bolshevists had led to the emergence of unattached lands, which were not sown.

The interrelation of reduction of cultivated areas and the gradual decrease in the harvests and, as a result, the inevitability of a critical shortage of bread were obvious to leaders of the Soviet regime. The concealment of true information about insufficient sowing of grain during 1920 and 1921 tells about conscious criminal policy of the communist regime in Ukraine.

Ukrainian peasants were able to «gently» overcome the drought and crop failure 1920 thanks to the available grain stocks from previous years. After intensive implementation of food layout 1920/1921 there had not been such resources in Ukrainian provinces anymore. As a result in the spring 1921 insufficient sowing of grain arose (particularly in southern provinces), that along with the drought caused the catastrophic crop failure. Therefore, the reduction of cultivation of crops, which was conditioned by bolshevik politics, was one of the artificial root cause of the mass famine 1921–1923 in Ukraine.

Key words: Ukrainian SSR (Ukrainian Soviet Socialist Republic), bolshevik agrarian policy, grain crops, undersowing, grain seizure, communist regime, Mass Artificial Famine.

Дмитро Байкеніч

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Національний музей Голодомору-геноциду, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7117-5762>
e-mail: b1946@ukr.net

ВПЛИВ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИКІВ НА СКОРОЧЕННЯ ПОСІВІВ ЗЕРНОВИХ В УКРАЇНІ ЯК ОДИН ІЗ ЧИННИКІВ ВИНИКНЕННЯ МАСОВОГО ГОЛОДУ 1921–1923 рр.

Анотація. *Метою статті є дослідження та висвітлення впливу аграрної політики комуністичного режиму на скорочення посівів зернових в українських губерніях як однієї з першопричин виникнення масового голоду 1921–1923 рр.*

Науковою новизною публікації є комплексний аналіз подій та чинників у контексті аграрної політики більшовиків, які вплинули на зменшення посівних площ зернових культур в Україні на початку 1920-х рр., що призвело до масового голоду 1921–1923 рр.

Висновки. Від 1914 р. в Україні внаслідок подій Першої світової війни, а згодом і Української революції, увиразнилася тенденція скорочення посівних площ зернових. Змінився баланс посівів товарного та продовольчого збіжжя, особливо у південних хліборобних губерніях. Населення поступово перейшло до вирощування хліба для власних потреб, через що будь-які зовнішні подразники впливали на подальше зменшення посівних можливостей.

Утвердження влади комуністичного режиму на більшій частині України створило додаткові негативні чинники, що вплинули на стрімке скорочення посівів. Зокрема, системне пограбування українського села інструментом продовольчої розкладки стосувалося насінневого фонду та викликало виснаження сортового складу зерна; руйнування принципів землекористування шляхом перерозподілу землі та невиправдана насіннева підтримка більшовиками незаможних селян призвели до появи незакріплених земель, які не засівалися.

Взаємозв'язок скорочення посівних площ зернових і поступове зменшення врожаю, та, як наслідок, – неминучість моменту критичної нестачі продовольчого хліба більшовицьким очільникам були цілком очевидними. Приховування правдивої інформації про недосіви зернових протягом 1920 р. та 1921 р. говорить про свідому злочинну політику комуністичного режиму в Україні.

Посуху та неврожай 1920 р. українські селяни змогли «м'яко» подолати завдяки наявним хлібним запасам попередніх років. Після інтенсивного виконання продрозкладки 1920/1921 р. в українських губерніях таких ресурсів вже не було. У результаті навесні 1921 р. виник значний недосів (особливо в південних регіонах), що разом із посухою викликав катастрофічний неврожай. Отже, скорочення посівних площ зернових, зумовлених аграрною політикою більшовиків, було однією зі штучних причин масового голоду 1921–1923 рр. в Україні.

Ключові слова: УСРР, аграрна політика більшовиків, посіви зернових, недосів, вилучення хліба, комуністичний режим, масовий штучний голод.

Постановка проблеми. Цього року виповнюється сторіччя від офіційного завершення масового штучного голоду 1921–1923 рр. Тоді лихо охопило половину території УСРР. Офіційно було визнано 5 голодуючих губерній, але фактично голод лютував у 8-ми. У колах дослідників донині залишається риторичним питання: чи процеси, чинники та передумови, що стали причиною голоду, мали штучну етимологію і переважали над природніми?

Виникнення масового голоду 1921–1923 рр. в Україні пов'язують із посухою 1921 р. й економічною розрухою внаслідок війн і революцій. Таке пояснення є неповним, адже за лаштунками залишається руйнівний вплив політики комуністичного режиму на економіку українських губерній з 1919 р., зокрема – на сільське господарство.

Однією зі складових цього процесу є питання зменшення посівів зернових. Засіяні зерновими площі бралися за основу визначення валового збору хлібних культур, а отже – впливали на плани оподаткування населення та, відповідно, на хлібофуражний баланс.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній українській історіографії питання зменшення посівних площ напередодні та під час штучного масового голоду 1921–1923 рр. дотично розглядалося О. Ганжею, С. Кульчицьким та іншими науковцями в контексті висвітлення тематики врожайів¹. В окремих наукових статтях зауважувалося на зменшенні посівів як передумові виникнення голоду, але не розкривалися складники процесу².

Більше уваги аграрній тематиці в 1917–1921 рр. приділили історики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, у наукових доробках яких висвітлена законодавча база та хід аграрних реформ різних урядів зазначеного періоду³. Питання зменшення посівних площ і висвітлення статистичних показників посівів зернових залишилося недостатньо розкритим.

Для порівняльного аналізу та наведення динаміки посівів у дослідженні використані напрацювання українських та російських економістів і статистів – сучасників голоду 1921–1923 рр. – А. Альтермана, М. Вишневського, П. Попова, С. Струміліна та ін.⁴ Наведена ними інформація підтверджується або спростовується широким колом залучених автором архівних документів із ЦДАВО України та ЦДАГОУ.

Метою статті є вивчення впливу аграрної політики більшовиків на зменшення посівних площ зернових культур в Україні як одного з чинників, що призвів до масового голоду 1921–1923 рр.

Виклад основного матеріалу. Довоєнна Російська імперія, до складу якої входили більшість українських територій, посідала перше місце за виробництвом зернових у світі. Однак такі позиції вона утримувала завдяки величезним посівним площам, оскільки середня врожайність хлібів була найнижчою.

Напередодні Першої світової війни хлібофуражний баланс імперії був таким: орієнтовно 75 % споживалося сільськими господарствами, близько 10 % припадало на місто, промисловість та армію і 15 % йшло на експорт. У середньому за кордон вивозилося приблизно 700 млн пудів збіжжя щороку. Для експорту хліба особливо важливу роль відігравали причорноморські райони та частково Поволжя. Землеробство та організація господарства цих територій залежали від потреб та умов закордонного ринку⁵.

Посівні площі зернових в Україні почали зменшуватися під час Першої світової війни. Це було викликано відсутністю експорту зернових та заборонаю продажу горілчаних напоїв, скороченням тяглової худоби, неможливістю отримання сортового насіння та зменшенням трудових ресурсів через мобілізацію. Скорочення посівів відбувалося за рахунок товарного зерна (пшениця та ячмінь), реалізувати яке не було можливості. Так, з

¹ Ганжа О. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). Київ, 2000. 208 с.; Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.

² Кучер В., Шебеток Н., Глоба О. Продовольча диктатура більшовицького режиму – засіб організації голоду в Україні (1921–1923 рр.). *Етнічна історія народів Європи*. 2021. Вип. 65. С. 72–80. <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2021.65.08>

³ Ковальова Н., Корновенко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Морозов А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.). Черкаси: Ант, 2007. 280 с.; Корновенко С., Лазуренко В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. Черкаси, 2004. 188 с.

⁴ Альтерман А. Хлебные ресурсы Украины. Одесса: Государственное издательство Украины, 1923. 186 с.; Вишневский Н. О посевной площади Республики. *Сельское и лесное хозяйство*. №1–2. 1922. С. 55–81; Попов П. Производство хлеба в РСФСР и федерирующихся с ней республиках. Москва: Госиздат, 1921. 56 с.; Струмилини С. На плановом фронте. 1920–1930 гг. Москва: Госполитиздат, 1958. 624 с.

⁵ *Сельское хозяйство и план НКЗ. Плановое хозяйство. Бюллетени Госплана*. Москва: Издание Госплана СССР, 1924. Вып. 7–8. С. 57.

урожаю 1914/1915 р. тільки половина врожаю цих культур була куплена державою та місцевою владою для потреб армії, підтримки біженців, родин мобілізованих тощо⁶.

У перші роки війни через неможливість експорту виникла конкуренція на внутрішньому продовольчому ринку між українськими та російськими виробниками хліба. Доступ українського зерна до Петроградського та Московського промислових районів був обмежений підняттям тарифних ставок на залізницях. Водночас зберігати великі обсяги збіжжя в Україні було неможливо через нестачу зерносховищ⁷. Це зумовило подальше скорочення посівних площ.

На зменшення посівів зернових у 1915/1916 р. в українських губерніях, особливо південних, вплинуло нищення німецьких колоній. Це відбулося в контексті боротьби з «внутрішнім ворогом». Частина ферм-колоній, в яких вирощували якісне зерно на експорт, занепадала. Особливо це стосувалося орних площ Південної України: в Таврійській губернії – 23,6 % приватновласницької землі, у Херсонській губернії – 17,7 %⁸.

Такі зміни на хлібному ринку в той час призвели до значного зростання вартості зернових, що викликало реакцію влади – були встановлені тверді ціни на закупівлю хліба. Це вплинуло і на подальше скорочення посівів. Для стабілізації продовольчої ситуації та зміни негативної динаміки засіву зернових Рада Міністрів Російської імперії ухвалила постанову про хлібну розкладку⁹. Ці заходи не встигли виправити ситуацію.

Революційні події вплинули на позиції частини землевласників щодо проведення весняної посівної кампанії. Їх невпевненість у майбутню політичну стабільність, а також припинення централізованих військових замовлень, призвели до подальшого зменшення посівів зернових¹⁰. Ситуація дещо стабілізувалася наприкінці 1917 р., коли продовольче зерно стало однією з провідних позицій у міжнародних перемовинах Києва. Так, навесні 1918 р. під час перемовин із Центральними державами українська делегація називала цифру в 60 млн пудів збіжжя, яке Україна могла вивезти¹¹. Аналогічні об'єми хліба пообіцяв новим союзникам і гетьман П. Скоропадський. У господарському договорі від 23 квітня 1918 р. зазначалося, що УНР зобов'язалася поставити Центральним державам 60 млн пудів зерна¹². Ці плани не були реалізовані.

Наприкінці 1918 р. – у першій половині 1919 р. територією України неодноразово переміщалися різні армії та військові угруповання. Найбільше від бойових дій та постоїв військових постраждали великі господарства в південних українських губерніях. Тогочас іноземні війська часто вилучали або знищували зернові запаси, зокрема й насіннєві¹³. Наприклад, білогвардійці вивозили збіжжя з південних чорноморських та азовських портів, де знаходилися найбільші зсіпні пункти та елеватори¹⁴. Так, захопивши Маріуполь, Бердянськ, Мелітополь та Одесу, більшовики виявили на місцевих зсіпних пунктах понад

⁶ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. С. 74–76; Турченко Г. Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. XVII. Запоріжжя, 2004. С. 54–81.

⁷ Економічна історія України ... С. 85–86.

⁸ Альтерман А. Хлебные ресурсы Украины... С. 84.

⁹ Турченко Г. Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. XVII. Запоріжжя, 2004. С. 54–81.

¹⁰ Рубач М. Аграрная революция на Украине в 1917 г. *Летопись революции*. №5 (26) – 6 (27). Сентябрь–декабрь. Харьков: Госиздат Украины. С. 24–28.

¹¹ Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Київ: Наукова думка, 1997. С. 243.

¹² Нариси історії української революції 1917–1921 років. Кн. 1. Київ: НВП Видавництво «Наукова думка», 2011. С. 250.

¹³ Качинский В. Посевные площади Украины 1914–1922 гг. *Сельское и лесное хозяйство*. 1923. Март-апрель. С. 253–267.

¹⁴ Краткий очерк действий флота при эвакуации Крыма в ноябре 1920 г. и пребывание его на чужбине. *Морские записки*. Т. XIII. №2/3. С. 11; Продовольствие в Одессе. *Звезда. Орган Екатеринославского губернского комитета КПБУ*. №202. 4 марта 1920. С. 2.

1 млн пудів зерна, яке не встигли вивезти білогвардійці¹⁵. У місцях, де закріпитися надовго не вдавалося або приходилося відступати без можливості вивезти збіжжя, червоноармійці просто палили зерноскховища та хлібні лани¹⁶.

Ситуація з посівами зернових мала б змінитися у регіонах, що були захоплені більшовиками. Проте вони не змогли навіть організувати суспільну оранку навесні 1919 р. За словами Наркома землеробства УСРР В. Мещерякова, селяни боялися брати поміщицькі землі через ймовірне повернення власників. Окрім того, він зауважував на важкій ситуації з насінням, що склалася в Чернігівській та Донецькій губерніях. Нарком підкреслював, що всі економії сильно пограбували «німці, Петлюра, наша армія – по черзі», відсутність реманенту та тяглової худоби. Наявні на складах і заводах сільськогосподарські машини більшовики не мали можливості доставити на місця. «Поки не обсіють ланів, ведемо лінію, щоб якомога менше ворухити і турбувати мужика, твердимо, що нехай хоч куркуль – але обсіє, хай хоч куркульський кооператив – але машини вивезе, потім розрахуємося, аби все засіяли», – зазначав нарком¹⁷.

У Москві дійсно були зацікавлені в якомога більшому засіві зернових, адже вже у квітні 1919 р. офіційно ввели в УСРР продрозкладку. Через неї та відсутність товарообміну з містами і промисловістю сільським господарям було не вигідно мати надлишкове збіжжя. Тому селяни продовжували скорочувати посівний фонд для засіву площ товарним зерном, ліквідація якого не загрожувала подальшому існуванню самих господарств¹⁸.

Врожай 1918 р. дав можливість селянам навіть після неодноразових пограбувань зберегти деякі насіннєві запаси для посівної 1919 р. Декларовані різними окупантами аграрні перетворення не мали сталості. Виникла ситуація, коли хліб сіяли за одного уряду, а збирали за іншого. Згідно з інформацією Британської господарської комісії, валовий збір пшениці 1919 р. в Україні становив 550 млн пудів, жита – 288 млн. Загальний врожай зернових перевищував 900 млн пудів¹⁹.

Лише на початку 1920 р. більшовики захопили частину України. Відповідно, проконтролювати збір врожаю та провести осінню посівну в 1919 р. в усіх українських губерніях більшовики не могли. Оранка під озимину в захоплених губерніях була «незначна, недбала, нашвидкуруч та пізня»²⁰.

У відповідь на більшовицьку політику 1918–1919 рр. українські селяни чинили масовий спротив. Через це у Москві переглянули підходи до роботи в українському селі. Вже 22 січня 1920 р. в газеті «Известия» Всеукраїнським комітетом було оприлюднено положення про «Основні засади організації земельної справи на Україні», яке започаткувало перерозподіл земельних угідь. Розподіл мав відбутися в три етапи, першим з яких було надання орної землі. Незабаром більшовики розповсюдили і декрет «Про землю», яким закріпив передачу землі від «нетрудових» власників «працюючому селянству»²¹. Щодо посівної, Всеукраїнським комітетом пропонував «проявити максимум революційної енергії для проведення весняної кампанії у всій повноті»²². Цілком очевидно, що такі перетворення в переддень посівної кампанії мали б стимулювати незаможних селян на активне проведення сільськогосподарських робіт.

¹⁵ Четверта конференція Комуністичної партії [більшовиків] України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. С. 385–386.

¹⁶ Красный террор в годы Гражданской войны. Москва: ТЕРРА-Книжный клуб, 2004. С. 117.

¹⁷ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками: Документы и материалы. Москва: «Восточная литература», 1996. С. 280.

¹⁸ Попов П. Производство хлеба в РСФСР ... С. 21–22.

¹⁹ Герасимович І. Голод на Україні. Нью-Йорк: Говерля, 1973. С. 47.

²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 39, 45.

²¹ Збірник законень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету за 1919–1290 роки. Харків, 1921. 790 с. (далі – ЗУ України 1919–1920). 1919–1920. Ч. 1. Ст. 4, 13.

²² ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 128.

Однак подальші кроки більшовиків мали радше негативні наслідки. Так, у розпал посівної кампанії – 1 квітня було оприлюднено обіжник РНК УСРР «Про спосіб застосування декрету про землю». Він регламентував розподіл землі згідно зі споживчо-трудовою нормою на їдця²³. Цей процес на практиці затягнувся, тому незаможні селяни не змогли скористатися з нововведень, а заможні утрималися від максимального засіву наявних у них площ. Окрім того, проведення перерозподілу землі напередодні посівної кампанії призвело до виникнення непередбачуваних моментів. «Не маючи планового статистичного матеріалу, а також з огляду на обмеженість у технічних засобах земоргани змушені були нетрудові землі під весінній посів розподіляти без участі землемірів, доручивши провести цей розподіл самому населенню через волосні земельні відділи та комісії. У багатьох місцях розподіл земель пройшов стихійно – його проведено самим населенням повз земоргани... Населення розподіляючи поміж себе поміщицьку землю, керувалось виключно бажанням передати землю тим, хто був спроможним її обробляти», – констатували в Наркомземі УСРР²⁴.

Паралельно більшовики взимку 1920 р. відновили в УСРР продрозкладку, що деякий час не стягувалася. Збіжжя, яке було з неї отримано, направлялося на потреби армії, робітників та інших. Під час IV партконференції КП(б)У народний комісар продовольства УСРР М. Владіміров підкреслював, що визначена цифра продрозкладки 1920 р. у 160 млн пудів була затверджена «з урахуванням політичних умов, внаслідок відсутності точних статистичних даних про посівні площі та інформації про врожай 1919 року». Він також зазначив, що з загальної суми «сто мільйонів пудів падають на південні губернії, що мають величезні запаси, в яких ці запаси не були реалізовані повністю в минулому році»²⁵.

Події 1920 р. в аграрному секторі України відтворювали події, що попередньо відбувалися у російських хліборобних регіонах у 1919 р. Там, згідно з Декретом РНК РСФРР «Про розкладку між виробничими губерніями зернових хлібів» від 11 січня 1919 р., у селян вилучався не тільки продовольчий хліб, а й насіння зернових²⁶. Таке вилучення збіжжя за класовим принципом з південних українських хлібовиробничих губерній напередодні весняної посівної кампанії, безперечно, зумовило значне скорочення посівних площ регіону. Зібране насіння вивозилося для посівної в РСФРР²⁷ або в північні українські губернії та на Донбас²⁸.

Запущений механізм вилучення хліба за продрозкладкою затягнувся. Активні бойові дії в 1920 р. не давали змоги більшовикам залучати до вилучення хліба військові частини. За прикладом створення в РСФРР комітетів бідноти, в УСРР 9 травня 1920 р. створили комітети незаможних селян (КНС)²⁹. На них було покладено всю роботу в сільській місцевості від продрозкладки до боротьби з куркулями.

Діяльність комнезамів як економічно, так і політично найбільше була необхідна Москві в степових районах Південної України, де була зосереджена питома кількість заможних господарств³⁰. Комнезами були зацікавлені у вилученні хліба. З відрахувань від продрозкладки на місцях утворювався продовольчий фонд КНС. У хліборобних губерніях відрахування складали 10 %, в інших – 25 %, що зумовлювалося очікуваними надходженнями з регіонів. Так, наприкінці 1920 р. у фонді Одеської губернії вдалося

²³ ЗУ України 1919–1920. Ч. 5. Ст. 84.

²⁴ Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Вып. I. Харків: Держвидав України, 1922. С. 79–80.

²⁵ Четверта конференція Комуністичної партії ... С. 384.

²⁶ Из истории Гражданской войны в СССР. 1918-1922: Сб. док. и материалов в 3 т. Т. 1. Май 1918 – март 1919. Москва: Советская Россия, 1960. С. 335–336.

²⁷ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 472. Арк. 35.

²⁸ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 141 зв. – 142.

²⁹ Комітети незаможних селян України (1920–1933). Збірник документів і матеріалів. Київ: «Наукова думка», 1968. С. 7–9.

³⁰ Кучер О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921–1923 рр. Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1971. С. 13.

накопичити 800 тис. пудів, а Миколаївської – близько 1 млн³¹. Окрім продовольчої підтримки із цього фонду незаможники отримували також і насінний матеріал для власних ділянок.

За браком фінансування діяльності Наркомзему УСРР з Москви весняна посівна затягнулася³². Надіслані з регіонів на адресу відомства запити на насіння виконувалися мінімально. Внаслідок цього пересіяти озимі, що вимерзли через безсніжну та морозну зиму, селяни не змогли. Також це спровокувало збільшення засівів пізніх ярових і просапних культур за рахунок зменшення озимих³³. Зокрема, в Миколаївській губернії посіви пшениці та жита становили лише 18,9% від загалу³⁴.

Загальна площа посівів 7-ми зернових хлібів у 1919/1920 р. досі залишається дискусійною. Факт тогочасного подальшого скорочення посівних площ не заперечувався³⁵. Заступник народного комісара землеробства УСРР Б. Вікторов писав у Москву, що вважає «весняну кампанію програною»³⁶. Однак відтоді, як більшовики почали контролювати весь цикл вирощування зернових в Україні, розпочалися пропагандистські маніпуляції з цифрами.

Голова Центрального статистичного управління (ЦСУ) РСФРР П. Попов визначив посіви зернових в УСРР у 1920 р. в 12,77 млн дес. (продовольчих хлібів – 8,15 млн і кормових – 4,62 млн). Різке скорочення площ посівів він пояснював «переходом» приватновласницької землі до рук селян. У своїх підрахунках врожаїв та переміщення хліба П. Попов розглядав Україну як складник «республіки та областей», а сільське господарство як ресурс для «радянського мирного будівництва». За його інформацією, посівна площа України у 1920 р. «визначалася на підставі розповсюдження коефіцієнтів скорочення виробничої полоси, що, авжеж, робить наші цифри дуже наближеними»³⁷.

Говорити про те, що в Москві не володіли інформацією про посіви зернових в Україні, безпідставно. ЦСУ РСФРР мало всі дані. Управління протягом 1918–1920 рр. провело значну роботу в цьому напрямі, зокрема, облік посівів відбувався під час проведення загального перепису 1920 р. Згідно з лютневою резолюцією ВЦВК, перепис охопив захоплені більшовиками українські губернії³⁸. В УСРР його проводили виконкоми Ради статистиків при Харківському губстатбюро, посилені керівниками статистичних відділів різних комісаріатів³⁹.

Практичну увагу до скорочення посівних площ в РСФРР, а також в Україні, у 1920 р. проявляло багато державних органів, але більшою мірою Наркомпрод. Це відомство в УСРР з лютого 1920 р. очолював присланий з Росії М. Владіміров⁴⁰, який мав російський досвід виконання продрозкладки. Відповідно він підтримував офіційні цифри, які були вигідні Москві, зокрема й по кількісних показниках посівів. Саме тому за офіційною інформацією Наркомпроду УСРР посівна площа пшениці в 1920 р. була свідомо завищена до 4 млн дес., ячменю – 3,32 млн, жита – 2,85 млн, вівса – 1,92 млн, гречки – 0,86 млн та проса – 0,64 млн. Загальна цифра без посівів кукурудзи окреслювалася у майже 13,6 млн дес.⁴¹

³¹ Кубанин М. Махновщина: крестьянское движение в Степной Украине в годы Гражданской войны. Ленинград: Прибой, [1926]. С. 135–136.

³² ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 472. Арк. 58.

³³ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 11–11 зв., 21.

³⁴ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 229.

³⁵ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 21; Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917–1937 рр. Збірник документів і матеріалів у трьох томах. Т. I. 1917–1927 рр. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. С. 153.

³⁶ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 472. Арк. 15.

³⁷ Попов П. Производство хлеба в РСФСР... С. 4–5, 28.

³⁸ Резолюція ВЦК о всеобщей переписи. Звезда. Орган Екатеринославского губернского комитета КПБУ. № 203. 5 марта 1920. С. 2; Прим. ВЦВК ще 7 лютого 1920 р. ухвалив Резолюцію щодо обліку посівних площ під час проведення загального перепису. Див. Известия. 8 февраля 1920. № 28.

³⁹ ЗУ України 1919–1920. Ч. 13. Ст. 259.

⁴⁰ Аппарат за три года. Продовольственная газета. 17 февраля 1923. № 8. С. 5–6.

⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 825. Арк. 7–8.

Інформацію про посіви збирав і Наркомзем. Головним аспектом розгляду були недосіви та необхідна кількість насіння. «Про хід посівної та про незасіяні площі прошу повідомляти мене по можливості частіше, приблизно раз на тиждень», – просив заступник наркомзему Б. Вікторов. Згідно з даними від губернських організацій, загальна посівна площа в Україні у 1914–1918 рр. скоротилася на 1,7 млн дес. або на 9%. Станом на 1920 р. це скорочення збільшилось до 13 % і найбільше стосувалося південних губерній. Зокрема, Одеський губоргсів повідомляв, що недосів у Балтському, Вознесенському та Тираспольському повітах складав по 20 %, в Ананьївському – 40 %, а Одеському – 55 %⁴². Тим часом у Наркомземі зазначали, що «в реальності стан посівної площі в теперішній час більш сумний». За неповною інформацією, загальнореспубліканський недосів обраховувався орієнтовно в 2,2 млн дес.⁴³

Інші організації чи установи не могли провести аналіз реального стану сільського господарства українських губерній за відсутністю будь-яких доступних статистичних матеріалів, окрім даних перепису 1916 р.⁴⁴ Матеріали перепису 1920 р. у російських губерніях були оприлюднені наприкінці 1921 р.⁴⁵, а інформація по Україні – здебільшого в 1922 р.⁴⁶

У тогочасних радянських статистичних та довідкових виданнях площі зернових посівів 1920 р. замовчувалися або перебільшувалися. Найбільш оприлюднені показники по Україні становили 15,6 млн дес.⁴⁷ Викривлення реальних показників було необхідне для підтримки нарративу стабільності та розвитку радянських республік.

Разом із тим, зазначену П. Поповим площу в розмірі 12,8 млн дес. пізніше підтвердив економіст і статистик С. Струмілін, який на початку 1920-х рр. був співробітником Держплану РСФРР, а отже, мав доступ до відповідної інформації⁴⁸. Тому ця цифра видається нам більш обгрунтованою.

Влітку 1920 р. на Запоріжчині, Херсонщині та Південній Донеччині внаслідок руху більшовицької та білогвардійської армій відбувалося хаотичне та неконтрольоване вилучення збіжжя, зокрема й посівматеріалу. Під час військових зіткнень постраждали засіяні лани. Такими губерніями, що постраждали та потребували насінневого матеріалу в липні були визнані Катеринославська, Херсонська, Полтавська, Одеська та Донецька⁴⁹.

Водночас із руйнівними для сільського господарства України перманентними бойовими діями в 1920 р. сталася сильна посуха. Її прирівнювали до важких посух останніх 80 років – 1869 р. та 1885 р.⁵⁰ Вона стала попередженням для радянської влади – на посівні площі й формування насінневого резерву варто було звернути посилену увагу, адже лихо могло повторитися. Вже 19 червня 1920 р. РНК УСРР було створено Український комітет засівної площі, якому доручили «догляд за успішним засівом і реалізацією врожаю на цій сільськогосподарській площі УСРР». Серед завдань комітету, з метою збільшення посівних площ, було з'ясування необхідної кількості насінневого матеріалу⁵¹.

⁴² ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 67, 82.

⁴³ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 143, 144, 156–157; Спр. 478. Арк. 1, 4.

⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 22–22 зв.

⁴⁵ Вишне夫斯基 Н. О посевной площади Республики ... С. 55–81.

⁴⁶ Твердова З. Издания Украинского Статистического Управления за 1922 г. *Вестник статистики*. Кн. 12. № 9/12. Сентябрь/декабрь. Москва, 1922. С. 272–280.

⁴⁷ СССР. Центральное статистическое управление. Труды ЦСУ. Т. 8. Вып. 1: Статистический ежегодник 1918–1920 гг. Москва, 1921. С. 280; Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918–1923 [Текст]: за пять лет работы Центрального Статистического Управления. Москва: [б.и.], 1924. С. 122–123 Альтерман А. Хлебные ресурсы Украины... С. 90. *Прим.* Виключення становить статистика по Одеській губ. *Див.*: УСРР. Статистический вестник. Периодический орган Одесского губернского бюро. Октябрь–ноябрь. Одесса, 1920. 82 с.; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 140.

⁴⁸ Струмилин С. На плановом фронте... С. 28.

⁴⁹ ЗУ України 1919–1920. Ч. 20. Ст. 399.

⁵⁰ Гуревич М. Голод и сельское хозяйство Украины. Харьков, 1923. С. 25; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 46, 58, 66.

⁵¹ ЗУ України 1919–1920. Ч. 16. Ст. 306; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 43.

Водночас очільники режиму з Москви вимагали продовження надходжень зерна до РСФРР. Відтак паралельно з «турботою» про збільшення засіву, більшовики продовжували деструктивні дії зі знищення насінневого фонду. Так, на початку жнив 1920 р. засіви озимини «нетрудових» господарств були усупільнені. Врожай з таких ділянок передавався Наркомпроду⁵².

Окрім того, під час відступу перед військами білогвардійців влітку 1920 р., більшовиками з сіл «евакуювалося» майно місцевих господарств. Значну частину таких речей становив сільгоспреманент, як-то: плуги, жатки, віялки, борони тощо. Це також знижувало засівні можливості регіону. Вивезене передавалося до Наркомзему та розподілялося в північних губерніях⁵³. Відповідно території південних губерній вже восени 1920 р. залишилися як без необхідної кількості насіння, так і без сільгоспреманенту для посівної.

Валовий збір зернових у 1920 р. був значно меншим за попередні роки – 615 млн пудів. Чистий збір склав 513 млн пудів, що для України з її хлібними потребами вважалося надто низьким, співрозмірним неврожаю. Щодо такої ситуації, П. Попов зазначав, що під час неврожайв скорочуються посівні площі, бо «з'їдається насіння»⁵⁴. Попри це, більшовики посилювали вилучення хліба, навіть не збільшуючи на місцях існуючий відсоток насінневих відрахувань⁵⁵.

Дуже показовою була ситуація в Миколаївській губернії. «Продоргани не зважають ні на що, пояснюючи, що з них вимагають виконання розкладки, яка по Миколаївській губернії дуже велика. З загального врожаю в 30 млн пудів розкладки 23 млн. Необхідно негайно застосувати термінові заходи до зараховування насінневого фонду в рахунок розкладки, бо в іншому випадку передбачається колосальний недосів навесні», – зазначали в Наркомземі УСРР⁵⁶. Проте це були лише слова. В реальності продовжувалося виснаження місцевих господарств. Для проведення осінньої посівної Харків зобов'язав місцевий особливий продовольчий комітет виділити 1,7 млн пудів озимої пшениці, 900 тис. пудів жита та 150 тис. пудів озимого ячменю з «решти попередніх років». Однак у радянській столиці знали про відсутність таких ресурсів, тому одразу передбачили завезення до губернії лише 500 тис. пудів озимої пшениці⁵⁷. Тобто, більшовики свідомо йшли на скорочення посівів, але не на зменшення вилучення зернових за продрозкладкою та їх вивезення.

У Москві розуміли, що українські селяни не хотіли добровільно віддавати свій хліб, а з урахуванням неврожаю цей процес набував ще гострішого підтексту. Тому з метою вилучення якомога більшої кількості зерна в серпні 1920 р. більшовики оголосили всі наявні в українському селі надлишки продовольчого та кормового хліба врожаю 1919/1920 р. та попередніх років державним майном. При вилученні збіжжя передбачалося залишати господарствам визначену за наявною посівною площею кількість насіння⁵⁸. Така «націоналізація» хліба в селян робила їх працю економічно беззмістовною⁵⁹.

Неврожай найбільше вдарив по незаможній частині села. Це активізувало формування груп, зацікавлених у реалізації продрозкладки, – комнезамів і комсомольців. До сіл направляли також міських робітників і загони червоноармійців. І, якщо місцеві ще розумілися на потребі залишати господарствам насіннєве зерно, то прийшли вилучали все наявне збіжжя. «З місць надходять скарги, згідно яких продоргани не тільки не враховують результатів пробних обмолотів, але й не залишають насінневого матеріалу на

⁵² ЗУ України 1919–1920. Ч. 18. Ст. 362.

⁵³ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 2. Спр. 486. Арк. 80; Спр. 574. Арк. 31–31 зв.

⁵⁴ Струмилин С. На плановом фронті... С. 28; Попов П. Производство хлеба в РСФСР... С. 26, 32.

⁵⁵ ЗУ України 1919–1920. Ч. 18. Ст. 357; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 210.

⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 227.

⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 76.

⁵⁸ ЗУ України 1919–1920. Ч. 23. Ст. 480.

⁵⁹ Ганжа О. Українське селянство ... С. 33.

обміненія ланів. З вищезазначеного видно, що навесні 1921 р. населенню буде необхідна значна допомога насіннєвим матеріалом», – доповідав Чугуївський повітовий земвідділ⁶⁰. Особливо постраждали південні губернії, де, окрім продовольчого вилучення, відбулося пограбування селян, які підтримували повстанців проти комуністичного режиму.

Відрахувань із вилученого за продрозкладкою насіння для місцевих посівних потреб не вистачало. Щоб «виправити ситуацію» на місцях застосовувався примусовий обмолот урожаю, а також відбувалася реквізиція відбірного насіння у заможних господарів. Для цього силами волосних трійок та КНС проводилося подвірне обстеження господарств заможних селян. З огляду на брак комор, на сільських господарів часто покладалося збереження знайденого у них же зерна. З цією метою селянам видавалося охоронне свідоцтво на таке насіння⁶¹.

Погодні умови восени 1920 р. були несприятливими для засіву озимини. У степовій смузі та на чорноморському узбережжі з вересня до березня опадів майже не було. Радянську владу це не бентежило. Більшовики приховували інформацію про посуху⁶² для запобігання панічних настроїв серед населення під час вилучення хліба, що міг відіграти роль резерву.

Селяни, розуміючись на погодних умовах і реагуючи на продрозкладку, майже не засівали або зменшили до мінімуму посів озимини. «Може хіба як прийдуть «петлюри», то яровим позасіваємо дещо, а як ні, то сіяти не будем, бо одинаково мені лишають тільки норму скільки в мене не буде і що мені мати 5 пудів, мені лишать 2 пуди чи я буду мав 500 пудів, то теж 2 пуди, бо вже я куркуль тоді. То краще я буду сидіти, а не робити», – зазначали сільські господарі⁶³. З огляду на це, більшовики запровадили примусові роботи за трудовим обов'язком, а також мобілізацію спеціалістів на період посівної кампанії⁶⁴. Попри це, у жовтні 1920 р. недосів озимини в Подільській губернії становив 35–40 %, Київській – 15–20 %, а в Одеській взагалі констатувався «катастрофічний стан»⁶⁵.

Радянська влада намагалася змусити селян засівати максимальну площу під озимину. Незасіяні ділянки конфісковувалися. Вбачаючи в господарях саботажників, такі землі передавалися для колективного засіву або у власність незаможникам⁶⁶. Ймовірність успішного використання ланів останніми була сумнівною.

Запроваджений перерозподіл землі та надані малоземельним селянам пільги з оподаткування поширили серед них байдужість і безініціативність. Зокрема, на Херсонщині, де велика кількість землі конфіскованих панських маєтків залишилася незакріпленою за селянами, було втрачено частину врожаю, який згнив на полях. Загалом у степових губерніях селяни обмежували свої посіви власними потребами, інша земля залишалася необробленою та незасіяною. У північних губерніях відбувався протилежний процес. Через порушену сезонну трудову міграцію велика кількість селян (які традиційно працювали на Півдні) залишилася без засобів до існування. Отримання землі внаслідок перерозподілу було життєвою потребою для їхніх господарств. Більша ніж у степових регіонах щільність населення, при менших площах орних угідь, зумовлювала максимальну

⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 144–144 зв.

⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 236 зв., Спр. 464. Арк. 173, 218, 227.

⁶² Данилів Л. Посухи на Україні, їхня кліматологія та синоптика. *Вісник Сільсько-господарської науки*. 1924. Ч. 10–12. С. 1–7.

⁶³ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варті та політичної інформації (1918–1922). Упорядкував В. Кавунник. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2018. С. 150–152.

⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 237, Спр. 464. Арк. 226.

⁶⁵ Наркомзем. *По красной Украине*. 2 октября 1920. №10. С. 2; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 156, 165, 246.

⁶⁶ ЗУ України 1919–1920. Ч. 20. Ст. 397; Ч. 22. Ст. 457.

їхню експлуатацію. Очевидно, що в таких губерніях площа засівів зернових зменшувалася незначною мірою⁶⁷.

Загалом тенденція скорочення посівних площ зернових була характерною для всіх територій УСРР. У РСФРР у 1917–1919 рр. посівні площі скоротилися на 16,6%, зокрема, пшениці – на 19,6 %, вівса – на 23,8 % тощо. Причиною цьому була продовольча політика та вилучення в селян понад 200 млн пудів хліба, який було «куплено повсюдним скороченням посівних площ, що сягнуло майже четвертини попередніх засівів»⁶⁸.

В Україні, як і в Росії, виконання продрозкладки відбувалося за класовим принципом. Зважаючи на переpons в реалізації, вона не оминула навіть створені колективні господарства та артілі, де вже наприкінці року не було посівного зерна. Так, станом на 1 грудня 1920 р. в Олександропо-Гапсінській сільгоспартілі Миколаївської губернії зазначали, що все збіжжя було взято в рахунок продрозкладки і засівати артільну ділянку нічим⁶⁹.

Найбільше не вистачало озимого насіння для засіву великих просторів південних губерній. Рання зима зупинила і без того кволу посівну кампанію. Посівні площі озимини в Катеринославській, Донецькій та Запорізькій губерніях скоротилися на 50 %. Зазначимо, що саме озимина була найбільш врожайною та головною у продовольчому відношенні⁷⁰.

Таке стрімке падіння засівів у перспективі не тільки прогнозувало невеликий врожай, а й дискредитувало всю аграрну політику більшовиків. Для виправлення ситуації підготовка до посівної кампанії весни 1921 р. розпочалася наприкінці 1920 р. Вже 20 грудня Наркомзем вимагав із регіонів інформацію про площі посіву зернових на 1921 р.⁷¹

25 грудня РНК УСРР ухвалила постанову «Про здійснення посівної весняної кампанії». Відповідно до неї, створювалася мережа посівних комісій по всій УСРР. Їхнім головним завданням було розширення посівної площі до показників 1916 р. Підкреслимо, що створення місцевих насінневих недоторканих фондів, які заборонялося вивозити, було зорієнтовано лише на допомогу лояльним владі групам населення. Для посилення посівної також було передбачено переміщення червоноармійських та трудармійських частин у місця з дефіцитом робочої сили⁷².

Заздалегідь було ухвалено план перевезення насіння. Заявки на посівматеріал губземвідділи мали формувати згідно з розмірами незасіяних площ. Водночас розподілом насіння на місцях опікувалися сільради спільно з КНС⁷³, він проводився за класовим принципом. За ним відбувалася і допомога військових частин у польових роботах⁷⁴. Поза розподілом насіння залишалися ті волості, в яких дислокувалися осередки повстанців проти більшовиків. Відповідно в них не було цивільної або військової адміністрації, яка мала зробити запит на отримання посівного матеріалу.

На початку 1921 р. в УСРР ще залишалося багато нерозподіленої землі. До її складу потрапила й велика кількість ділянок, що спершу були виділені колективним господарствам, але внаслідок неправильного господарювання та виснаження продрозкладкою занепали. Заможні селяни не ризикували засівати такі ділянки, зважаючи на нестабільну політико-економічну ситуацію. Так, із півночі Катеринославщини і з

⁶⁷ Засіймо всю землю. *Селянська біднота*. № 152. 16 вересня 1920. С. 2; Вчіться у них. *Селянська біднота*. №164. 1 жовтня 1920. С. 2; Съезды советов союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик: Сборник документов в трех томах. 1917–1936 гг. Т. 2. 1917–1922 гг. Москва: Госюриздат, 1960. С. 106–107.

⁶⁸ Восьмой Всероссийский съезд советов Стенографический отчет. (22–29 декабря 1920 года). Москва: Госиздат, 1921. 300 с. С. 42, 123, 138.

⁶⁹ Історія колективізації... С. 176.

⁷⁰ Кучер О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції ... С. 8; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 122, 144.

⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 141.

⁷² ЗУ України 1919–1920. Ч. 28. Ст. 594; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 134.

⁷³ Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. РНК УРСР, Народний Комісаріат Юстиції УРСР. 2-е офіц. вид. Харків: Вид. Народ. Комісаріата Юстиції, 1921. (Далі – ЗУ України 1921). Ч. 1. Ст. 30.

⁷⁴ ЗУ України 1921. Ч. 3. Ст. 78.

Полтавщини повідомлялося, що «озимих посівів немає, чорного пару не було. Панської землі ніхто не трогає»⁷⁵.

Для подолання майнової невпевненості бідняцької частини села та незаможників 5-й Всеукраїнський з'їзд рад перед початком посівної кампанії ухвалив постанову «Про закріплення користування землею». Такий крок мав спонукати селян активніше долучитися до перерозподілу землі та розпочинати посівну кампанію. Окрім того, було запроваджено підвищення продовольчих і фуражних норм, що залишалися під час виконання продрозкладки в радгоспах та селянських господарствах, які виконали план засіву ланів зерновими культурами⁷⁶.

Постанова провокувала перерозподіл ще неподіленої землі. Під час весняної посівної це призвело до зростання кількості незасіяних ланів новими власниками. Насамперед це стосувалося незаможних селян, які не мали необхідної кількості посівного зерна та відповідного реманенту. Радянська влада намагалася підтримати їх через перерозподіл посівних позик волосних фондів⁷⁷. Важливо зауважити, що наявні у волостях напередодні весни посівні фонди не завжди «зберігалися» до початку посівної кампанії. Зокрема, в лютому 1921 р. у Миколаївському та Херсонському повітах вилучали посівне зерно в рахунок продрозкладки⁷⁸.

До початку 1921 р. більшовики за продрозкладкою змогли зібрати лише 30–35 млн пудів хліба. З огляду на встановлений планом показник у розмірі 187 млн пудів, вилучення збіжжя продовжилося. Взимку-навесні саме в південних губерніях відбувалося найбільше вилучення продовольства за продрозкладкою. Увага більшовиків була прикута до зсипних пунктів, у яких білогвардійці зосередили значні хлібні резерви, але не змогли їх вивезти. Давалися взнаки логістичні проблеми. Процес суттєво ускладнювався спротивом продрозкладці місцевих повстанців⁷⁹. Протягом січня–березня 1921 р. за продрозкладкою з українського села було вилучено ще 30 млн пудів хліба⁸⁰.

Як зазначалося, серед вилученого було й насіннєве збіжжя. Значною проблемою було те, що заготівельники часто змішували сортове озиме та ярове зерно⁸¹. Тогочасна офіційна преса писала: «Багато клопотів буде з очисткою посівного матеріалу ... органи та агенти Наркомпроду дуже і дуже часто в волостях та селах домагалися лише одного – щоб розкладка була зсипана, а як – це їх не обходило, чому в багатьох місцях хліба перемішані самим варварським методом»⁸². Тобто, відбулося порушення культури насінництва селянських господарств. Відповідно посівну кампанію селяни проводили наявним непідготовленим зерном, зокрема біологічно засміченим і пошкодженим хворобами⁸³.

Більшовики загальну посівну площу України обрахували у 20 млн дес., не беручи до уваги посіви картоплі. Для її засіву зерновими необхідно було 125 млн пудів. Основна частина селянами відсортовувалася у своїх господарствах. Лише 5–6 млн пудів насіння селяни купували⁸⁴. Через зазначені вилучення збіжжя, дефіцит насіння відчувався у всіх губерніях⁸⁵.

Влада намагалася компенсувати насіннєві втрати централізованою допомогою найбільшій частині селян, а також колективним господарствам. Згідно планів,

⁷⁵ Архів Української Народної Республіки... С. 422.

⁷⁶ ЗУ України 1921. Ч. 3. Ст. 94, 96; Съезды советов союза ССР ... С. 109.

⁷⁷ ЗУ України 1921. Ч. 5. Ст. 160.

⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 19; Ф. 340. Оп. 2. Спр. 2087. Арк. 43.

⁷⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 438. Арк. 89.

⁸⁰ Народное хозяйство Украины в 1921 г.: отчет украинского экономического совета совету труда и обороны / УССР. Харьков, 1922. С. 510–511.

⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 231 зв.

⁸² Качинский В. Как посеешь, так и пожнешь. *Коммунист*. 21 декабря 1920. №287. С. 1.

⁸³ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 144 зв.

⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 531. Арк. 21.

⁸⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 452. Арк. 109 зв.; ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 93. Арк. 40; Спр. 130. Арк. 43; Ф. 27. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 206 зв., 211–211 зв.

передбачалося розширення площ ярового клину 1921 р. до 16,32 млн дес. З цією метою в Україні мали розподілити 9 млн пудів насіння для засіву одного млн дес., але по факту було доставлено 71 % від запланованого. Найбільше насіння завезли до Миколаївської (1,182 млн пудів) та Одеської (1,29 млн пудів) губерній, а найменше – до Запорізької губернії (63 тис.)⁸⁶. Цифри про міжгубернські перевезення насіння навесні 1921 р. не варто сприймати як фактично використаний для посіву матеріал. Траплялися випадки, коли це збіжжя використовувалося не за призначенням. Зокрема, 30 тис. пуд. насіння, що були привезені в Дебальцево з Мелітопольського повіту, використали для власного споживання місцеві залізничники⁸⁷.

Зазначимо, що централізована допомога насінням порушувала традиційне для південних регіонів співвідношення засіву культур. Наприклад, для посіву в Одеській губернії наприкінці зими було виділено: 13,5 тис. пудів жита та пшениці, 65,3 тис. ячменю, 52,4 тис. вівса, 50 тис. гречки, проса – 2,5 тис., кукурудзи – 16,3 тис. та ін.⁸⁸. У такий спосіб на продовольчі хлібні культури – пшеницю та жито – припадало лише 6,7 % посівів (орієнтовно 2 тис. дес.).

Голова ЦСУ РСФРР П. Попов стверджував, що скорочення посівного фонду площ продовольчого, фуражного та насінневого призначення зумовило негативні наслідки не тільки для функціонування селянських господарств, а й зменшення ними власного споживання хліба. Він писав, що «недосівам боротьба має бути оголошена найжорстокіша, нещадна, бо недосіяна площа це – свого роду Колчак, Денікін. Скорочення посівних площ позначає повну неможливість створення фонду, призначеного для вивозу за кордон і для продовольства населення міст і робітників»⁸⁹.

Про це навесні 1921 р. писав і В. Ленін. Він відверто заявляв, що радянська влада знала про скорочення площ посівів. Стосовно цього він зауважував, що «селянин має дещо поголодувати, щоб у такий спосіб позбавити від повного голоду фабрики та міста. У загальнодержавному масштабі – це річ цілком зрозуміла, та щоб її зрозумів розпорошений, зубожілий селянин-господар, – на це ми не розраховуємо. І ми знаємо, що без примусу тут не обійтись...»⁹⁰.

Примусовий момент збільшення посівів був закладений у відомий декрет «Про заміну продовольчої і сировинної розкладки натуральним податком» від 21 березня 1921 р. «З точки зору дрібного господаря, дрібного землероба, податок, що буде визначений в сумі меншій, ніж розкладка, який буде визначений з великою точністю й який дозволить йому більше засіяти, надасть йому можливість бути більш упевненим, що надлишки підуть на покращення його господарства, – це і є лінія максимальної підтримки старанного господаря, що і було висунуто в посівній кампанії», – зазначав В. Ленін⁹¹. По факту передбачалося стягнення податку не з фактичної засіяної площі, а з усієї наявної землі. Таким чином, селянина не мотивували, а змушували засівати всю свою ділянку, щоб не зменшувати сплатою податку власних продовольчих ресурсів.

Однак самі більшовики не вірили в успішну реалізацію плану посівної кампанії. В. Ленін наголошував, що «посівна кампанія розрахована на ряд заходів, що мали максимально використовувати всі економічні можливості для збільшення засіву. Для цього потрібно перерозподілити насіння, зберегти його, перевезти. Але ми, маючи навіть такий незначний запас насінневого фонду, не спроможні його перевезти; повсюдно вимушені застосовувати цілий арсенал заходів взаємодопомоги, щоб при надзвичайній нестачі

⁸⁶ Гуревич М. Голод и сельское хозяйство Украины ... С. 22–23.

⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 2063. Арк. 55.

⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 2087. Арк. 121.

⁸⁹ Попов П. Производство хлеба в РСФСР ... С. 21–22, 31.

⁹⁰ Ленин В. Полное собрание сочинений. Т. 43. Москва: Политиздат, 1970. С. 29.

⁹¹ Там само ... С. 81.

реманенту зменшити недосів, щоб його ліквідувати. Про це для цілої низки губерній не приходиться навіть й думати»⁹².

Вагання щодо цього були й в українських комуністів. Так, у телефонограмі В. Леніну наприкінці березня Х. Раковський писав, що «у нас розпочалася посівна кампанія і бажано найшвидше дізнатись, яким чином буде запроваджено продподаток, а також інші практичні заходи для того, щоб можна було їх своєчасно оголосити вже до того часу, коли в посівній кампанії настає переломний момент і засіявши для власного споживання, селянин має вирішити питання, чи варто йому сіяти ще й для держави»⁹³.

Відповіддю на ці питання була широка агітація більшовиків про покращення ситуації з товарообміном на тлі інформації про торговий договір з Великою Британією. Хоча сам В. Ленін висловлював сумнів. «Якщо б ми могли негайно показати селянам пароплави, що плывуть з Англії з товарами в обмін на те, що буде зібрано ними з наступного врожаю – безперечно це було б більш реальним. Але смішно було б намагатися обдурити таким чином людей, які знають на практиці умови нашої торгівлі», – писав він⁹⁴.

Тим часом на місцях органи радянської влади організували посівкоми. Для заохочення селян до посівної виконання продрозкладки сповільнилося, розпочалася агітація за натуральний податок і відновлення вільної торгівлі. Частина селян вірила пропаганді, частина розуміла всю підступність популістських гасел такої політики: «Коли нема вже що реквізувати, то вони дуже стали добрі і багато обіцяють». Також селяни наголошували, що «надоїло їм комуну годувати, а коли вона хоче їсти, то нехай іде і сіє»⁹⁵.

Попри все, селяни сіяли. У квітні 1921 р. по Одеській губернії звітувалися позитивним перебігом посівної кампанії: «У деяких повітах вдалося підняти навіть значну кількість цілини. Необхідно лише зазначити халатне ставлення до посівкампанії з боку незаможників. Помічено, що куркулі засівають більше, чим незаможні»⁹⁶. У піднятті цілини та інших трудомістких роботах бідняцьким господарствам допомагали військові частини. Зокрема, в Миколаївській губернії з цією метою використовувалися 6 тис. червоноармійських коней з обозу⁹⁷.

Подібна ситуація спостерігалася також у деяких місцевостях Поділля та на Київщині. Однак допомогу селяни у посівній отримували лише там, де були розташовані кавалерійські та артилерійські частини. Окрім того, для оранки під ярвину селянам були роздані коні та плуги, що були реквізовані у місцевих заможних господарів посівками. Завдяки такій допомозі в цих регіонах «землі засіяно більш ніж навіть торішнього року. Але загальної кількості посівної площі не збільшено»⁹⁸.

Водночас у тих місцевостях, де незаможним селянам підтримку не надавали, за браком насіння чи реманенту, посівні площі засівалися мінімально – лише для власних потреб⁹⁹. Решта землі заростала бур'янами або, в кращому випадку, віддавалася в оренду заможнішим господарям. Землі, що не можна було віддати в оренду, залишалися незасіяними. До таких, наприклад, відносилися ділянки радгоспів у південних губерніях. До цього призвів дефіцит робочої сили¹⁰⁰.

За таких умов зерновими засіяно було менше, ніж попереднього року, про що говорив навіть В. Ленін. Для розробки ставок натурального податку, 1 квітня він вимагав від ЦСУ РСФРР надати точну інформацію про посівні площі¹⁰¹. В Управлінні прекрасно розуміли,

⁹² Там само ... С. 80.

⁹³ Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927. Сборник документов. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. С. 195.

⁹⁴ Ленин В. Полное собрание сочинений ... С. 80.

⁹⁵ Архів Української Народної Республіки... С. 298, 374, 413.

⁹⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 436. Арк. 8.

⁹⁷ Большевистское руководство ... С. 195; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 2. Спр. 506. Арк. 1.

⁹⁸ Архів Української Народної Республіки... С. 376.

⁹⁹ Там само ... С. 435.

¹⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 2. Спр. 278. Арк. 8.

¹⁰¹ Ленин В. Полное собрание сочинений ... С. 29, 515.

що з огляду на перелічені вище проблеми під час посівної, збільшення посівів зернових в Україні не було. Однак констатувати цього не стали. Підкреслимо, що в РСФРР не приховували інформацію про продовження скорочення посівних площ зернових. Найбільші недосіви у 1920 р. та 1921 р., спостерігалися в хліборобних регіонах Росії – Поволжі (з 33 млн дес. до 18,9 – на 43 %) та Південного Сходу (з 12 млн до 4,45 – на 63%)¹⁰². Ці території несли найбільший тягар виконання продрозкладки, подібно до Півдня УСРР.

Через те, що посівна ще тривала, для своїх розрахунків за орієнтир П. Попов взяв посівну площу УСРР станом на 1920 р. – 12,77 млн дес. Голова ЦСУ навмисно використав врожайність 1916 р. – 55 пудів з дес. (урожай в 1 млрд пудів / площа засіву в 17,6 млн дес.). І хоча в 1916 р. це був показник високої врожайності, П. Попов визначив його як середній показник для 1921 р. Окрім того, запропонована врожайність зернових в Україні була найвищим середнім показником серед інших республік. Підрахунки голови ЦСУ дали підстави комуністичним очільникам у Москві врожай 1921 р. в Україні оцінити в понад 700 млн валового або понад 600 млн пудів чистого збору (12,77 млн дес. x 55 пуд/дес.)¹⁰³. У подальшому, відповідно до цих цифр, був обрахований та збирався продподаток.

Після початку масового голоду в Україні більшовики зумисно змістили фокус уваги зі значного недосіву на наслідки чергової посухи. Суперечливою інформацією про посіви звітувався Наркомпрод УСРР. Відповідно до неї, площі зернових коливались від 14,2 до 15,5 млн дес.¹⁰⁴ Ці цифри бралися за основу під час публічного висвітлення радянської політики на селі. При поширенні інформації на меншу цифру посилювались оглядові статистичні видання (14,3 – 14,4 млн)¹⁰⁵, УЕР (14,75 млн)¹⁰⁶ тощо. Верхню цифру оприлюднив економіст-статист М. Гуревич. Водночас він суперечив сам собі, адже уточнював, що у Волинській губернії посіви 1921 р. були меншими за 1920 р. на 2,8 %, Катеринославській – на 1,7 %, Київській – на 6,9%, Миколаївській – на 1,4 %, Чернігівській – на 3 % і лише в Полтавській посіви зросли на 4,2 %¹⁰⁷.

Спільним і безапеляційним у зазначених джерелах було дотримання догми збільшення в 1921 р. посівних площ зернових щодо попереднього року. Як зазначив дослідник неврожайів Ф. Череванін, «роки середні та високі по врожаю дають збільшення посівної площі, роки низькі дають її стаціонарний стан або падіння»¹⁰⁸. Навіть збереження посівів зернових після неурожайного 1920 р. паралельно зі значними реквізіціями зерна, зокрема насінневого, є нонсенсом. Наприклад, згідно архівних документів у Запорізькій губернії в 1921 р. було засіяно 568,5 тис. дес. озимих і 770 тис. ярових, загалом 1,34 млн. Водночас офіційно оприлюднені показники коливались від 1,54 млн до 1,7 млн дес.¹⁰⁹ З огляду на зазначене, загальна площа посівів зернових 1921 р. в УСРР була аналогічною 1920 р., або меншою за неї, а цифри потребують уточнень.

Статистичні перекручення були зручним прикриттям злочинної політики більшовиків в Україні. Американський історик Ф. Колдер, сучасник подій, у своєму дослідженні резюмував: «...голод був спричинений радше політичними та економічними, ніж кліматичними чинниками»¹¹⁰.

¹⁰² Жилкин С. Украина в цифрах. 1913–1920 гг. Харьков: Редакционно-издательский отдел Харьковского Губсоюза, 1922. С. 23.

¹⁰³ Попов П. Производство хлеба в РСФСР ... С. 43, 48; Хряцова А. Сельское хозяйство в 1921 году. *Сельское и лесное хозяйство*. № 1–2. 1922. С. 200–208.

¹⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 825. Арк. 7–8; Спр. 8711. Арк. 21.

¹⁰⁵ Жилкин С. Украина в цифрах ... С. 22; СССР. Центральное статистическое управление ... С. 280.

¹⁰⁶ Народное хозяйство Украины в 1921 г. ... С. 108–109.

¹⁰⁷ Гуревич М. Голод и сельское хозяйство Украины ... С. 23–24.

¹⁰⁸ Череванин Ф. Влияний колебаний урожая на сельское хозяйство в течение 40 лет – 1883–1923 гг. Влияние неурожая на народное хозяйство России / под ред. В. Г. Громана. Москва: Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук, 1927. Ч. I. С. 160–301.

¹⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 2. Спр. 506. Арк. 17; Ф. 340. Оп. 2. Спр. 8711. Арк. 21; Альтерман А. Хлебные ресурсы Украины ... С. 90; Народное хозяйство Украины в 1921 г. ... С. 108–109; После голода. 1922. Декабрь. №1. Москва: Издание ЦК Последгол ВЦИК. С. 106–107.

¹¹⁰ Colder F., Hutchinson L. On the Trail of the Russian Famine. Stanford, CA: Stanford University Press, 1927. P. 14.

Висновки. Від початку Першої світової війни в українських губерніях простежувалися тенденції до скорочення посівів зернових культур. Недосів був у хліборобних губерніях, зважаючи на втрату ринку збуту товарного зерна. Скорочення посівів поступово призводило до дисбалансу продовольчих і насінневих ресурсів. Процес катастрофічно прискорило зовнішнє втручання з негативними наслідками – більшовиками була запроваджена продрозкладка.

Через системне понаднормове вилучення збіжжя, зокрема сортового насіння, в 1920–1921 рр. стався дефіцит якісного посівного матеріалу. Компенсаційні заходи аграрного характеру не мали успіху. На зменшення площ зернових сильно вплинуло узаконене обмеження в землекористуванні, що негативно позначилося на функціонуванні потужних українських господарств.

Така політика комуністичного режиму призвела до різкого скорочення посівів зернових, до зменшення врожаїв. Це стало однією з причин виникнення масового голоду 1921–1923 рр. Посуха 1921 р. прискорила настання катастрофи.

У подальшому вважаємо перспективним продовження дослідження впливу аграрної політики більшовиків на скорочення посівів зернових в Україні під час масового голоду. Висловлюємо подяку за спонукання, консультації та поради під час написання статті – Г. Байкєніч, О. Мовчан, І. Петренку та О. Тригубу.

References

1. Alterman, A. (1923). *Khlebnye resursy Ukrainy*. [Grain resources of Ukraine]. Odessa: Gosizdat Ukrainy. [in Russian].
2. Arkhiv Ukrayinskoyi Narodnoyi Respubliki. Ministerstvo vnutrishnikh sprav. Zvity departamentiv derzhavnoyi varty ta politychnoyi informatsiyi (1918–1922). [Archive of the Ukrainian People's Republic. Ministry of Internal Affairs. Reports of the State Guard and Political Information Departments (1918–1922)]. Kyiv: Instytut ukrayinskoyi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho, 2018. [in Ukrainian].
3. Bol'shevistskoye rukovodstvo. Perepiska. 1912–1927. Sbornik dokumentov. [Bolshevik leadership. Correspondence. 1912–1927 Collection of documents]. Moscow: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 1996. [in Russian].
4. Cherevanin, F. (1927). Vliyaniy kolebaniy urozhayev na sel'skoye khozyaystvo v techeniye 40 let – 1883–1923 gg. The impact of crop failures on the national economy of Russia. V. Groman (Ed.). V.I. Moscow: Rossiyskaya assotsiatsiya nauchno-issledovatel'skikh institutov obshchestvennykh nauk. [in Russian].
5. Chetverta konferentsiya Komunistychnoyi partiyi [bilshovykiv] Ukrayiny 17-23 bereznya 1920 r. Stenohrama. [Fourth Conference of the Communist Party [Bolsheviks] of Ukraine, March 17-23, 1920. Transcript]. Kyiv: Vydavnychyy dim AINternatyvy, 2003. [in Ukrainian].
6. Colder, F., & Hutchinson, L. On the Trail of the Russian Famine. Stanford, CA : Stanford University Press, 1927. [in English].
7. Danyliv, L. Posukhy na Ukrayini, yikhnya klimatolohiya ta synoptyka. [Droughts in Ukraine, their climatology and synoptics]. *Visnyk Silsko-hospodarskoyi nauky – Herald of Agricultural Science*. 1924. Ch. 10-12, pp. 1–7. [in Ukrainian].
8. Ekonomicheskiye otnosheniya sovetskoy Rossii s budushchimi soyuznymi respublikami: Dokumenty i materialy. [Economic relations of Soviet Russia with the future union republics: Documents and materials]. Moscow: Vostochnaya literature, 1996 [in Russian].
9. Ekonomichna istoriya Ukrayiny : Istoryko-ekonomichne doslidzhennya. [Economic history of Ukraine: Historical and economic research]. Kyiv: Nika-Tsentr, 2011, v.2. [in Ukrainian].
10. Gurevich, M. (1923). *Golod i sel'skoye khozyaystvo Ukrainy*. [Hunger and agriculture in Ukraine]. Kharkiv. [in Russian].
11. Hanzha, O. (2000). *Ukrayinske selyanstvo v period stanovlennya totalitanoho rezhymu (1917–1927 rr.)* [Ukrainian peasantry during the formation of the totalitarian regime. (1917–1927)]. Kyiv. [in Ukrainian].

12. Herasymovych, I. (1973). Holod na Ukrayini. [Famine in Ukraine]. New York: Hoverlya. [in Ukrainian].
13. Istoriya kolektyvizatsiyi silskoho hospodarstva Ukrayinskoyi RSR. 1917–1937 rr. Zbirnyk dokumentiv i materialiv u tŃokh tomakh. [The history of collectivization of agriculture in the Ukrainian SSR. 1917–1937. Collection of documents and materials in three volumes]. Kyiv: Vyd-vo AN URSS, 1962, v.I. [in Ukrainian].
14. Iz istorii Grazhdanskoj vojny v SSSR. 1918–1922: Sb. dok. i materialov v 3 t. [From the history of the Civil War in the USSR. 1918–1922: Sat. doc. and materials in 3 v.]. Moskow: Sovetskaya Rossiya, 1960, v.I. [in Russian].
15. Kachinskiy, V. (1920, 21 December). Kak poseyesh', tak i pozhnesh'. [As you sow, so shall you reap]. *Communist*. (287), p. 1. [in Russian].
16. Kachinskiy, V. (1922). Ocherki agrarnoj revolyutsii na Ukraine. [Essays on the agrarian revolution in Ukraine]. Kharkiv: Derzhvydav Ukrayiny, v.I. [in Russian].
17. Kachinskiy, V. Posevnyye ploshchadi Ukrainy 1914–1922 gg. [Sown areas of Ukraine in 1914–1922]. *Sel'skoye i lesnoye khozyaystvo – Agriculture and forestry*. 1923. March-April, pp. 253–267. [in Russian].
18. Komitety nezamozhnykh selyan Ukrayiny (1920–1933). Zbirnyk dokumentiv i materialiv. [Committees of poor peasants of Ukraine (1920–1933). Collection of documents and materials]. Kyiv: Naukova dumka, 1968. [in Ukrainian].
19. Krasnyy terror v gody Grazhdanskoj vojny. [Red Terror during the Civil War]. Moskow: TERRA Knizhnyy klub, 2004. [in Russian].
20. Kovalova, N., Kornovenko, S., Malynovskyy, B., Mykhaylyuk, O., Morozov, A. (2007). Ahrarna polityka v Ukrayini periodu natsionalno-demokratychnoyi revolyutsiyi (1917–1921 rr.). [Agrarian policy in Ukraine during the period of the national democratic revolution (1917–1921)]. Cherkasy: Ant. [in Ukrainian].
21. Kornovenko, S., Lazurenko, V. (2004) Selo. Khlib. Hroshi. Podatkova polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli u period nepu [Village. Bread. Money. The tax policy of the Soviet authorities in the Ukrainian countryside during the NEP period]. Cherkasy: Vash Dim. [in Ukrainian].
22. Kubanin, M. (1926). Makhnovshchina : krest'yanskoye dvizheniye v Stepnoy Ukraine v gody Grazhdanskoj vojny. [Makhnovshchina: the peasant movement in the Steppe Ukraine during the Civil War]. Leningrad: Priboy. [in Russian].
23. Kucher, O. (1971). Rozhrom zbroynoyi vnutrishnŃoyi kontrrevolyutsiyi na Ukrayini v 1921–1923 rr. [The defeat of the armed internal counter-revolution in Ukraine in 1921–1923]. Kharkiv: Vyd-vo Khark. un-tu. [in Ukrainian].
24. Kucher, V., Shchebetyuk, N., Hloba, O. Prodovolcha dyktatura bilshovytskoho rezhymu – zasib orhanizatsiyi holodu v Ukrayini (1921–1923 rr.). [Food dictatorship of the Bolshevik regime – a means of organizing famine in Ukraine (1921–1923)]. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*. 2021, no. 65, pp. 72–80. [in Ukrainian].
25. Kulchytskyy, S. Chervonyy vyklyk. Istoriya komunizmu v Ukrayini vid yoho narodzhennya do zahybeli. [The Red Challenge. The history of communism in Ukraine from its birth to its demise]. Kyiv: Tempora, B.2. [in Ukrainian].
26. Lenin, V. (1970). Polnoye sobraniye sochineniy. [Complete Works]. Moskow: Politizdat, v.43. [in Russian].
27. Narodnoye khozyaystvo Ukrainy v 1921 g.: otchet ukrainskogo ekonomicheskogo sojeta sovetu truda i oborony USSR. [The national economy of Ukraine in 1921: Report of the Ukrainian Economic Council to the Council of Labor and Defense Ukrainian SSR]. Kharkiv, 1922. [in Russian].
28. Narysy istoriyi ukrayinskoyi revolyutsiyi 1917–1921 rokiv. [Essays on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. Kyiv: Nauk. Dumka, 2011. [in Ukrainian].
29. Popov, P. (1921). Proizvodstvo khleba v RSFSR i federiruyushchikhsya s ney respublikakh. [Production of bread in the RSFSR and the republics federated with it]. Moskow: Gosizdat. [in Russian].
30. Posle goloda. [After hunger]. Moskow: Edition of the Central Committee of the Last Goal of the All-Russian Central Executive Committee, 1922, no.1. [in Russian].
31. Rubach, M. Agrarnaya revolyutsiya na Ukraine v 1917 g. [Agrarian revolution in Ukraine in 1917]. *Letopis' revolyutsii – Chronicle of the revolution*. 1927. no.5–6, pp. 24–28. [in Russian].

32. Syezdy sovetov soyuza SSR, soyuznykh i avtonomnykh sovetskikh sotsialisticheskikh respublik: Sbornik dokumentov v trekh tomakh. 1917–1936 gg. [Congresses of Soviets of the Union of the SSR, Union and Autonomous Soviet Socialist Republics: Collection of documents in three volumes. 1917–1936]. Moscow: Gosjurizdat, 1960, v.2. [in Russian].
33. Sbornik statisticheskikh svedeniy po Soyuzu SSR. 1918–1923: za pyat' let raboty Tsentral'nogo Statisticheskogo Upravleniya. [Collection of statistical information on the USSR. 1918–1923: for five years of work of the Central Statistical Office]. Moscow, 1924. [in Russian].
34. SSSR. Tsentral'noye statisticheskoye upravleniye. Trudy TSSU. [The USSR. Central Statistical Office. Proceedings of the CSO]. Moscow, 1921, v.1. [in Russian].
35. Strumilin, S. (1958). Na planovom fronte. 1920–1930 gg. [On the planned front. 1920–1930]. Moscow: Gospolitizdat. [in Russian].
36. Turchenko, H. Pivdenoukrayinskyy faktor u Pershiy svitoviy viyni. [The South Ukrainian factor in the First World War]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnogo universytetu – Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya State University*, 2004, no. XVII, pp. 54–81. [in Ukrainian].
37. Tverdova, Z. Izdaniya Ukrainskogo Statisticheskogo Upravleniya za 1922 g. [Editions of the Ukrainian Statistical Office for 1922]. *Vestnik statistiki – Bulletin of statistics*. 1922. B.12, no.9–12, pp. 272–280. [in Russian].
38. Ukrayinska Tsentralna rada: Dokumenty i materialy. U 2 t. [Ukrainian Central Council: Documents and materials. In 2 volumes]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1997, v. 2. [in Ukrainian].
39. Vishnevskiy, N. O posevnoy ploschadi Respubliki. [On the sowing area of the Republic]. *Sel'skoye i lesnoye khozyaystvo – Agriculture and forestry*. 1922. no.1–2, pp. 55–81. [in Russian].
40. Vos'moy Vserossiyskiy syezd sovetov Stenograficheskiy otchet. (22–29 dekabrya 1920 goda). [Eighth All-Russian Congress of Soviets Verbatim report. (December 22–29, 1920)]. Moscow: Gosizdat, 1921. [in Russian].
41. Zbirnyk uzakonen ta rozporyadzen Vseukrayinskoho revolyutsiynoho komitetu za 1919–1920 roky. [Collection of legalizations and orders of the All-Ukrainian Revolutionary Committee for the years 1919–1920]. Kharkiv, 1921. [in Ukrainian].
42. Zbir zakoniv i rozporyadzen robitnycho-selyanskoho uryadu Ukrayiny za 1921 r. [Collection of laws and orders of the workers' and peasants' government of Ukraine for 1921]. Kharkiv, 2nd officer kind, 1921. [in Ukrainian].
43. Zhilkin, S. (1922). Ukraina v tsifrah. 1913–1920 gg. [Ukraine in numbers. 1913–1920]. Kharkiv: Redaktsionno-izdatel'skiy otdel Khar'kovskogo Gubsoyuza. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 02.09.2023

Схвалено до друку / Accepted: 10.12.2023

